

РАДИКАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ В ПРОГРАМІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (1989 – 1990 рр.)

Бурхливі події кінця 1980-х – початку 1990-х рр. викликані процесом завоювання Україною незалежності, вимагають наукового та об'єктивного дослідження, глибокого осмислення всієї соціально-політичної, економічної і духовної ситуації в країні, усвідомлення ролі та місця політичних партій, організацій в житті суспільства, аналізу їх програмових документів.

В цьому аспекті потрібно відмітити велику цінність Програми НРУ, що поставила за мету досягнення Україною спочатку державного суверенітету, а згодом повної незалежності, проведення демократичних перетворень, ринкових реформ, забезпечення вільного розвитку особистості, захисту прав людини і нації.

Приймаючи до уваги той факт, що проблема дослідження процесів українського державотворення, боротьби різних політичних сил за відродження державності українського народу є дискусійною, дана тема на сьогоднішній день є надзвичайно актуальною і вимагає особливого підходу у вивченні.

Проблема радикалізація ідеї державності України в Програмі НРУ (1989 – 1990 рр.) частково висвітлена в працях А. Камінського¹, М. Прокопа², Г. Гончарука³, С. Кульчицького⁴, О. Бойка⁵ та інших. Однак, в науковій літературі дана тема до кінця не вивчена. Це дає можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даного дослідження – детальний розгляд основних принципів, завдань Програми НРУ, щодо визначення майбутньої національної форми державного устрою України, вивчення головних напрямків реалізації державотворення, їх подальшого впливу на розвиток суспільства.

Після інституювання ініціативної групи Народного руху України за перебудову, розпочалася її робота по написанню і впровадженню в життя проєктів програмових документів майбутньої організації. Фактично, в усіх дослідженнях констатується, що ця напружена праця закінчилася на початку 1989 року, коли проєкт програми Руху, підготовлений українськими письменниками і працівниками Інституту літератури АН УРСР на чолі з В.Брюховецьким, які підключилися до роботи в грудні 1988 р., було підтримано загальними зборами київської письменницької організації, що відбулися 31 січня 1989 р., а 16 лютого – надруковано на сторінках „Літературної України”. Всупереч переляканій цензурі 250 тисяч її примірників розлетілися по всій Україні та поза її межами⁶. Жодна інша газета не наважилася відкрито підтримати паростки „Нової

Україні” – це був справжній прорив⁷. Даний документ справив на населення надзвичайне політичне враження.

Крім того, на адресу „Літературної України” почали надходити листи-підтримки НРУ від громадян. Усього на день установчого з’їзду НРУ їх нараховувалось 800, а індивідуальних підписів – 5880⁸. Ще близько 11 тисяч листів надійшло на адресу СПУ, з них 1253 колективні. Відомо, що не менша кількість листів лежала мертвим капіталом на радіо і телебаченні, в редакціях газет і журналів⁹. Незважаючи на це, перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький заявив на весь світ про не підтримку трудящими республіки ідеї Народного Руху¹⁰.

В основному листи носили позитивний характер. Так в одному із них читаємо: „Потрібно якнайшвидше прийняти Програму НРУ за перебудову, яка складається на основі глибокого аналізу всіх процесів суспільного життя, та враховує недоліки і причини, що гальмують розвиток людства. Всіх хто зупиняє цей рух являється зрадником інтересів українського народу, заслуговує на ганьбу в поколіннях”¹¹. Пропонувалося надрукувати проєкт Програми у всіх обласних газетах республіки, чітко і виразно прочитати по українському радіо і тоді вже на загальних зборах в кожному колективі вдумливо обговорити: „Щоб це була дійсно думка народу, а не її окремих представників”¹². Були пропозиції повернути за допомогою Руху українському народові його національні символи¹³, домагатися від Верховної Ради УРСР проголосити 22 січня святом українського народу – Днем незалежності і відзначити його як державне свято УРСР¹⁴. Аналіз більшості листів, дав наступні результати – майже всі висловлювались за суверенітет республіки, розширення її міжнародних прав, незалежність, самостійність¹⁵.

Щоб уявити рівень зростання політичної, національної свідомості суспільства взагалі та членів НРУ зокрема, слід порівняти найактуальніші, ключові положення проєкту, опублікованого 16 лютого, та власне Програми, прийнятої через сім місяців на Установчому з’їзді Руху.

В проєкті зазначалось: „Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єдину ланку між перебудовчими ідеями партії та ініціативою найширших народних мас... Рух співпрацює з КПРС через комуністів, які входять до нього, проводить в життя рішення XXVII з’їзду та XIX Всесоюзної конференції КПРС”¹⁶.

Хоч формально визнавалась керівна роль партії в проєкті Програми, але від неї несло антипартійним духом, який притягував та згуртовував людей, що були у напівсвідомій опозиції до керівних структур КПРС. В’ячеслав Чорновіл заявляв, що деякі пункти розробленого письменниками проєкту програми дисиденти вважали занадто компромісними – передусім визнання керівної ролі партії, що „70 років гнобила український

народ". На думку В. Чорновола, рух має обстоювати багатопартійну систему й визнавати широкий плюралізм думок¹⁷.

Отож, вже в самій Програмі Руху бачимо зміни, які прийнято скоріше з дипломатичних, аніж суттєвих міркувань: „Рух підтримує принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією, Першим з'їздом народних депутатів СРСР”¹⁸. Наголошувалось: „Комуністична партія та інші організації співпрацюють із Народним Рухом через своїх членів – учасників Руху”¹⁹.

Все це суперечило Конституції СРСР та Української РСР так, як стаття 6 Конституції СРСР установлювала, що „КПРС є керівною спрямованою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій”²⁰.

Пояснень на такі постанови Руху можуть бути чимало.

По-перше, непередбаченість того, що менше ніж через два роки розвалиться радянська імперія, якої жахалися не тільки українські патріоти, а й увесь світ. Тому робилися перші несміливі кроки до незалежності: рухівці боролися з імперією в межах можливого, не викликаючи на себе головного удару.

По-друге, автори Програми зважали на інертність ідеологічних та психологічних процесів у суспільстві, прагнули спиратися на широкі верстви, що знаходилися в стані комуністичного виховання. Таким чином, документ писався з метою залучення до Руху, а не для відштовхування від нього людей.

По-третє, небажання без міри дратувати не тільки Росію, а також українських можновладців, вихованих партією, стримувало остаточну відвертість авторів Програми.

На думку професора Г. Гончарука могло статися так, що вище перерахованих перших мотивів не існувало, засновники Руху сказали те, що думали. „На те були причини: ініціатори – теж продукт радянських взаємин, їхнє мислення хоч зуміло пробитися в щілині імперського панциру, щоб стати першими організаційними борцями за суверенітет України в радянський час, та хто може вийти сухим з води, або з калюжі чистим?”²¹.

Отож, автори Програми тільки передовою думкою, точніше, частиною свого мислення, пробілися до розуміння моменту суверенітету, але все останнє у них ще належало КПРС.

Якщо в опублікованому 16 лютого в „Літературній Україні” проєкті програми Народного руху України за перебудову є передбачення: „Рух виступає за перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів на основі лєнінської програми федералізму”, то вже в Програмі підкреслювалось: „Головною метою діяльності Рух визнає – побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде до-

свільного справжнє народовладдя, добробуту народу, умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації та усіх етнічних груп республіки і створення суверенної української держави, яка будуватиме свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного Договору”²².

Невипадково газета „Правда” – орган ЦК КПРС була вражена ходом обговорення проекту. Вона з сумом констатувала: „Ну й конечно, от предлагавшейся в первом варианте программы формулировки... не осталось и следа”²³. Їй залишилось задовольнитися тим, що хоч в Статуті Руху зазначалось, що НРУ при досягненні своєї мети буде співпрацювати з державними установами, радянськими та партійними органами.

Зрозуміло, що перед тим, як пропонувати напрямки розбудови демократичної держави, слід назвати мотиви, докази неспроможності старої держави виконувати свої функції. Саме жорсткій критиці радянської системи, що в останнє десятиріччя ХХ віку опинилася у стані гострої кризи – політичної, економічної, соціальної, ідеологічної, моральної – була присвячена „Преамбула” першої Програми НРУ. Безпосередня причина цього бачилась рухівцями у насильницькому впровадженні сталінської моделі тоталітарного псевдо соціалізму²⁴. Тут, зокрема, говорилося: „...терор проти селянства під фальшивими гаслами „розкуркулсння” та примусова колективізація; штучний голодомор 1933 року з мільйонами жертв, майже цілковите винищення національної інтелігенції в добу сталінських репресій; придушення будь-якого вияву національної свідомості під виглядом „боротьби проти українського буржуазного націоналізму”; грубі порушення прав людини і народу; обкрадання, викривлення та паплюження національної історії і культури; Чорнобильська трагедія – такі далеко не всі злочини сталінських і неосталінсько-брежньєвських верховодів проти українського народу”²⁵.

Володимир Яворівський під час проведення Установчого з’їзду НРУ, дав свою оцінку таким речам: „Сотні років рабства наклали на народ України глибокі сліди, які не дали нам вчасно включитися в нове життя країни і вибрати в Верховну Рад СРСР людей перебудови. Наша національна культура розчавлена. Наша рідна українська мова повністю витіснена із сфери науки й культури, відсутня в урядових колах. Це призвело до повного духовного зубожіння народу”²⁶.

Здавалося, рухівці глибоко усвідомлювали близьку катастрофу української нації у складі Радянського Союзу, проте, жоден з виступаючих на з’їзді, окрім Левка Лук’яненка та Василя Барладяну, не наважився відверто сказати, що тільки в незалежній Україні можливо врятувати свій народ від знищення в ньому всього національного. Тобто радикальних цілей на початку рухівці намагалися досягти в межах радянських законів, що було утопічним завданням.

Однак, як зазначає професор Г. Гончарук, ідея виходу України з Радянського Союзу ніяк не спроможна була зненацька з'явитися зразу у масовому продукті всеохоплюючого комуністичного виховання. До цього потрібно було ще дорости і свідомістю, і морально, і психікою²⁷.

Час, що відділяв перший з'їзд НРУ від другого, був періодом політичної еволюції проукраїнських поглядів рухівців у напрямку підтримки ідеї незалежності Батьківщини. Як відомо, в подальшому це було продекларовано змінами та доповненнями Програми Руху Другими Всеукраїнськими зборами, що відбулися 27 жовтня 1990 року.

Як зазначалось на сторінках газети „Одеські вісті” перше чим різниться ця програма від попередньої, це відсутність у назві слова „за перебудову” – яскраве свідчення того, що збори не вірили вже в перебудову, ініціатором якої був М. Горбачов²⁸. Щоправда, можна припустити, що на Першому з'їзді НРУ мало хто вірив у перебудову, але використовували цей термін для того, щоб не дратувати зайвий раз КПРС-КПУ, особливо Москву, яка звикла братися за зброю при першій підозрі на націоналізм, сепаратизм. А тепер обставини дещо змінилися – перебудову було поховано. Як згадують члени Руху: „Додаток „за перебудову” ми відкидали з перших кроків, бо НРУ сприймали як інструмент Самостійності України”²⁹.

Якщо у першому варіанті Програми НРУ ставилася мета: „... створення суверенної української держави, яка будуватиме свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного Договору”, і було ще багато положень аналогічного характеру, то змінена Програма – визначала мету Руху у двох чітких положеннях:

- досягнення державної незалежності України;
- створення ненасильницькими методами демократичної республіки³⁰.

Інстинкт самозбереження підказував єдиний шлях відстояти власне місце на землі – творення національної державності³¹. Внесені до Програми зміни засвідчили корінний перелом в ідеології НРУ. Запобігання національній катастрофі вже бачилося не в реформуванні системи, а у зміні політичної системи, усуненні монополії комуністичної партії і утвердженні політичного плюралізму. Позиція Центрального проводу Руху повністю ґрунтувалася на необхідності державної незалежності України, та побудови в ній суспільства, яке базується на принципах гуманізму і демократії.

Відповідним чином сказано про партію. Якщо в Програмі першої редакції стверджувалось: „Рух підтримує принципи радикального оновлення суспільства, проголошені 27 з'їздом КПРС, 19 партконференцією, I з'їздом народних депутатів СРСР”³², то в останній редакції про партію згадувалось тільки в негативному плані, її керівна роль не визнавалась. Про це не наважилась сказати жодна громадська структура за увесь час

існування Радянського Союзу, що і знаменувало початок кінця пануванню комуністичної ідеології, влади, моралі.

Ні „Меморіал”, ні Товариство української мови, ні інші громадські організації не мали сили кинути виклик, відкрито знехтувати КПУ, а тим більше звинуватити партію в злочинах проти українського народу, як це зробив Рух.

Таким чином, національні погляди рухівців – це процес від нижчих етапів національної свідомості до вищих, від уявлення щастя України в „оновленому Союзі” через хворобу федералізму до розуміння необхідності втілення української національної ідеї і формування української політичної нації – такі головні шаблі підняття рухівців до власного розуміння своєї ролі в долі Батьківщини³³.

Як зазначив І. Драч: „Спершу головним завданням Народного Руху України (тоді ще Народного Руху за Перебудову) була демократизація суспільства, надання допомоги в цій справі Комуністичній партії. Але потаємно ми всі думали про проголошення незалежності. З часом почали активно діяти в цьому напрямку”³⁴. Адже, нація яка не дбас про свою державність, за переконанням І. Драча приречена на зникнення з лиця землі. Однак, чітко сформульовані ідеї суверенності та незалежності України знайшли своє відображення в програмних документах Руху лише тоді, коли процес демократизації українського суспільства розвинувся настільки, що було прийнято радикальну „Декларацію про державний суверенітет”.

Положення про незалежність Батьківщини у Програмі найголовнішої громадсько-політичної організації свідчило про те, що народ України все свідоміше обирає свій шлях до свободи і ставив мету самому визначити свою долю.

Таким чином, Програма НРУ, прийнята на першому з’їзді і доповнена на другому з’їзді НРУ, визначила поступ цієї громадської національно-демократичної організації до головної мети за такими етапами: 1) ненасильницьке досягнення суверенітету України у складі оновленої радянської федерації; 2) ненасильницьке завоювання народом України своєї незалежності.

Отже, проведений аналіз Програми НРУ (1989 – 1990 рр.) в цілому відображає радикалізацію ідеї державності України, що полягає в переході від бездержавного до державного статусу української нації.

Примітки:

1. Камінський А. На перехідному етапі: „гласність”, „перебудова” і „демократизація” на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с.

2. Прокоп М. Напередодні незалежності України. – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 646 с.

3. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.

4. Кульчицький С. *Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні*. – К., 2001. – 159 с.
5. Бойко О. *Україна в 1989-1991 рр.: основні тенденції суспільно політичного розвитку*. – К., 2002. – 306 с.
6. Плющ В. *Легенди і міфи Народного Руху // Літературна Україна*. – 2003. – № 5. – 30 січня. – С. 1.
7. Дробаха О. *Рух до свободи. // Літературна Україна*. – 2004. – № 39. – 10 липня. – С. 1.
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ)*. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 116
9. *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову*. – К., 2000. – С. 158.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2642. – Арк. 76.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 53.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 110.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 206.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 206.
15. *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову*. – Там само. – С. 160.
16. Гончарук Г. *Народний Рух України: історія*. – Там само. – С. 61.
17. Камінський А. *На перехідному етапі. „Гласність”, „перебудова” „демократизація” на Україні*. – Там само. – С. 253-254.
18. *Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна*. – 1989. – 28 вересня. – С. 4.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2660. – Арк. 58.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2660. – Арк. 55.
21. Гончарук Г. *Народний Рух України: історія*. – Там само. – С. 65.
22. *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову*. – Там само. – С. 233.
23. *Правда*. – 1989. – 15 вересня. – С. 2.
24. *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову*. – Там само. – С. 209.
25. *Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна*. – 1989. – 28 вересня. – С. 4.
26. *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову*. – Там само. – С. 19.
27. Гончарук Г. *Народний Рух України: історія*. – Там само. – С. 65
28. Гончарук Г. *Народний Рух України: Історія // Одеські вісті*. – 1997. – 1 жовтня. – С. 3
29. Дробаха О. *Рух до свободи. // Літературна Україна*. – Там само. – С. 1
30. *Ухвала других всеукраїнських зборів Народного Руху України // Другі всеукраїнські збори Народного Руху України, 25 – 28 жовтня 1990 р.: Документи*. – К.: НРУ, 1990. – С. 4-5.
31. Кулик В. *Український націоналізм у незалежній державі*. – К.: КМ Academia, 1999. – С. 223.
32. *Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна*. – 1989. – 28 вересня. – С. 4.
33. Гончарук Г. *Національна політика Руху // Українська національна ідея і сучасність*. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 168.
34. Росляк Р. *Звітку про проголошення незалежності зустрів з великою радістю // Народна армія*. – 2006. – № 154. – 23 серпня. – С. 1.